

KELLEL ON, SELLELE ANTAKSE

Mihhail Lotman. Struktuur ja vabadus I: Semiootika vaatevinklist. II. Tartu–Moskva koolkond: tekstist semiosfäärini. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2012. 256 lk.

Järgides toimetuse palvet vaadelda seda Mihhail Lotmani 60. sünnipäevaks ilmunud raamatut, annan endale aru, et tegu on kolmeosalise koguteose esimese osa esimese poolköitega – mil-

lest kõneleb ka pikk pealkiri. Seisaksin just nagu jäämäe ees – suurem jagu jääb alles vee alla. Kui ma siiski sõandan sõna võtta, siis naiivse mõistuse veendest, et jäämäe veelune osa pole tehtud muust ainest kui veepealnegi.

Adressaadi küsimus

Väike Lydia uuris isalt: „Kellele sa kirjutad?” Postipapa vastas: „Eesti rahva-

le.” See anekdoot osutab kultuurikomunikatsiooni põhilisele, adressaadi küsimusele. Raamatu adressanti Mihhail Lotmanit me juba tunneme tema meisterlikest loengutest ning sümpaatsetest intervjuudest, kuigi ehk mitte piisavalt. Aga kellele ta räägib? Mis on saaja aadress?

Habent sua fata libelli – ning tarkuse ja saatuse balanssi leida pole lihtis. Õppejõul õnnestub see paremini tänu vajadusele olla arusaadav ablastele algajatele. Erwin Panofsky, üks läinud sajandi lugenuimaid ja loetuimaid kunstiteadlasi, tunnistas, et kui ta poleks pidanud Ameerikasse pagema ega leidnuks seal ülikoolis tööd, poleks tema ideed ega tema nimi kuigivõrd levinud. Tarvidus rääkida lihtsustavalt, võõrkeeles ja mittespetsialistidele tagas laiema tuntuse nii saatjale kui ka sõnumile.

Lugesin „Struktuuri ja vabadust” mõnuga, ent pääsemata mõttest: kellele ma võiksin selle tänuilikkude pihku suruda? Muidugi teeks rõõmu, kui tabaksin oma tudengid „Struktuuri ja vabaduse” üle väitlemas. Raamatu kirjastas ju lõpuks ülikool. Ent ülikoolis nõuab muist kursusi eeldusaineid. Adressaadi küsimuse võib täpsustada: millisel eestikeelsel lugejal on eeldused sellest raamatust aru saada? Ei või ju ometi aadress kattuda pühendusega!

Paljutki tuleb siin mõista vaid *en passant*, vihje põhjal, sest autoril pole mahti ega ülesannet lahti seletada välkviipeid Herakleitosele, Hegelile või Heideggerile (mu filosoofiaõppejõud Tõnu Luik ütles, et kõik sügavaimad filosoofid algavad *he*-tähega) – kellela Mihhail Lotmani arutlusaines ja seletused läbi ei saa. Tsiteerin: „Siin on varjatud vastasseis Husserliga: viimase jaoks oli puhas olemine ühtlasi puhas tähendus (tõde). Heidegger aga püüab olemise vabastada ka tähendusest. Husserl eristab kahte märgitüüpi, Heidegger kasutab (viitamata) seda eris-

tust, kuid jätab kasutusse – teise nime all – üksnes Husserli tunnused-jäljed (st märgid, millel ei ole tähendust)” (lk 32). Ja samas (lk 33): „Nimelt jätkab Heidegger Husserli põhimõtet, mille kohaselt on märgid seotud intentsionaalsusega.” Kui puhas olemine on intentsionaalne, sõltumata sellest, kas tema tunnused-jäljed on vabastatud tähendusest, siis kuidas on võimalik rääkida intentsionaalsuse problemaatilisusest? Kindlasti oskab autor sellele küsimusele vastata, aga ta ei tee seda siin raamatus. Ja mida peavad siis tegema lugejad? Üliõpilased? Kes?

Autor ei kirjutagi õpikut. Ta ütleb napilt: „Ma ei hakka siin peatuma autonüümsetel märkidel (korrektsemalt märkide autonüümsel kasutamisel), kuna tegu on märgi üsna spetsiifilise kaugeltki mitte primaarse funktsiooniga” (lk 40). Ja samas (lk 54): „Ma ei taha siin laskuda diskussiooni, miks selline märk nagu 'abstraktne' on konkreetne, piisab fikseerimisest, et minu jaoks on ka niisugustel juhtudel tegu konkreetsete märkide ja nende tähistatud objektidega – autonüümses märgikasutuses on konkreetne rõhutatud.” Kuidas siis autonüümse märgikasutuse konkreetne saab olla „rõhutatult mitteprimaarne”? Ja kui „katse pidada lotmanliku semiootika alusmüüriks platonismi” jätab „kummalise mulje” (lk 129), mismoodi siis lepitada „lotmanlik semiootika” „saussure'iliku neoplatonistliku paradigmatiga”, kus keel „on primaarne ja absoluutne (platonlik i d e e)” (lk 130)? Õppurid vajaksid siin enam hoolitsust.

Semiootika vabadus ja -vabadus

Tartu–Moskva koolkonna semiootika-teooria on valmis, selle tuumstruktuur selgunud ja suuna jätkajate mõtted suunduvad aina kaugemale perifeeria vabadusse. Üha tõtakamalt tõustakse metatasemele, uute avastuste asemel

reflekteeritakse vanade terminite üle, pusitakse teadusloolist kassikangast. Muidugi – perifeeria markeeribki piiri.

Teisalt – semiootikat mäletada, viljelda on Eesti haritlaskonna õilis üritus. Juri Lotmani kirjanduslikus pärandis leidub veel küllalt meenutamise-, aga ka avastamis- ja mõtestamisväärset. Juhatusin mõne aasta eest Tartus semiootikatudengite koosviibimisele, kus ühe kodukootud filosoofi eestvõttel pikalt ja siiralt probleemitseti, mis asi ikkagi on märk. Semiootika põhiterminid tuleks mingis paradigmas ometi kokku leppida – ja Mihhail Lotmani „Sissejuhatus” siin raamatus võiks aimu anda, milliseid võimalusi vaagida. Mis märgisse puutub, siis Juri Lotman näiteks eristab kaht teadvuse režiimi, rääkides „naiivsest teadvusest, mis pole orienteeritud maailma märgilisele tajumisele”,¹ ja vastandades selle semiootilisele. Märk tekib niisiis ühelt teadvuse režiimilt teisele ümberlülituse tulemusel ükskõik millest.

„Struktuuri ja vabaduse” kui raamatu põhiprobleem seisneb minu meelet sisendläve ja väljundläve disproporsioon. Et kõneldavasse sisse pääseda, tuleb evida küllalt põhjalikke teadmisi. Teisisõnu: selle kursuse eeldusained on palju. Kes aga sisse jõuab, sellele ei ole autoril palju uut öelda. Madis Kõiv meenutas kord, et koolipõlves ei tõmmanud matemaatika teda mitte üks raas. Siis võtnud ta kätte ja õppinud ära. Milline pettumus – just nagu oleks põneva kapi lahti muukinud, aga sees ripuvad vanad riided, nii tavalised asjad. Nõnda siingi. Aastal 2001 Taiwanis ülikoolis peetud loeng „Semiootika, kultuur ja kultuurisemiootika” ei lisa mitte midagi olulist Juri Lotmani „Artiklitele kultuuritüpoloogiast”.² Aga

¹ Ю. М. Лотман, Избранные статьи в трех томах. Кд III. Tallinn: Aleksandra, 1993, lk 308.

² Ю. М. Лотман, Статьи по типологии культуры: Материалы к курсу теории литературы. Кд 1. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1970.

kui siin öeldakse, et „Tartu–Moskva semiootika loobus kahest Saussure'i põhipostulaadist keele kohta: esiteks, et keele tähistaja ja tähistatav on omavahel seotud üksnes konventsionaalselt...” (lk 75–76), siis välgatab meelde Juri Lotmani Saussure'i-tsitataat artiklist „Sümbol kultuurisüsteemis” (1987): „Meenutagem, kuidas Saussure sel puhul kirjutas, et kaalud võivad olla õigluse sümboliks, kuna sisaldavad ikooniliselt endas tasakaalu ideed, aga vanker mitte.”³ See ei ole konventsionaalne seos. Ja „semiosfääri peamine paradoks” (lk 165) on seesama kultuuri autokatalüüsi fenomen, millega Juri Lotman tegeles 1980. aastate lõpus.⁴

Mihhail Lotman juhib tähelepanu ka „autoresultatiivsuse” fenomenile, kus sõna väljendab ühtaegu nii protsessi kui ka tulemust, ja seletab selles võtmes „kommunikatsiooni” (lk 171–172). Raamat „Struktuur ja vabadus” kujutabki endast autoresultatiivse kommunikatsiooni esindusnäidet: kellel on, sellele antakse, ja kellel ei ole, sellelt võetakse seegi, mis ta arvab enesel olevat.

Kui tohib unistada, siis oleksin meelstasti lugenud Mihhail Lotmani arusama märgitüübist, mida Saussure nimetab *langage*. Konkreetse kõnes (*parole*) ei realiseeru sundvalikutena mitte ainult objektiivne keelestruktuur (*langue*), vaid ka teatav vabavalikuline, kuid mitteindividuaalne struktuur (*langage*),

³ J. Lotman, Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund, 1999, lk 221.

⁴ Ю. М. Лотман, Университет и наука. Доклад на научной сессии „Университет в современном мире” 14 сентября 1988 года в Болонье. – Ülikool. Acta Publica Universitatis Tartuensis 1989, nr 1, lk 49–53; P. Torop, Vastab Juri Lotman. – Teater. Muusika. Kino 1989, nr 5, lk 5–14; L. Priimagi, The problem of the autocatalytic origin of culture in Juri Lotman's cultural philosophy. – Sign Systems Studies, kd 33, nr 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk 191–204; M. Lotman (koost), Jalutus-käigud Lotmaniga. (Bibliotheca Lotmaniana.) Tallinn: TLU Press, 2010, lk 199.

mida Roland Barthes nimetab *écriture*, eristades seda individuaalsest ja sundvalikulisest stiilist (*style*). *Langage* paistab endast kujutavat retoorilist invasiooni keelestruktuuri (*langue*). See avab Saussure'i märgikäsitusele laia rakendusala, samal ajal kui Peirce'i oma avaneb ainult sissepoole, eneseküllasesse skolasitikasse. Mihhail Lotman märgib vaimukalt: „Selles definitsioonis määratleb Peirce ühe asja, mis on tundmatu, kolme asja kaudu, mis on samuti tundmatud” (lk 35) – ja jääb oma raamatus ikkagi Peirce'ile ustavamaks kui Saussure'ile.

Mõtteainet

„Struktuur ja vabadus I” koondab eripuhuseid artikleid-sõnavõtte. Seetõttu leiab tekstis „refrääne”, mida sünnib pidada eriti tähtsaks – kordused ei tule niisama. Need reedavad midagi autori meelismõtetest. Et Isaak Revzin defineeris semiootikat kui strukturaaltingvistika rakendust teistele humanitaaraladele (lk 22, 88); et generatiivses grammatikas määratletakse keelt leksikoni ja reeglistiku kaudu (lk 53, 107); et Émile Benveniste eristas deiktikud „pärissonadest” (lk 174–175, 199). Need kõik on kõnekad kordused, sest osutavad tagasi aega, kus Mihhail Lotman tegeles Noam Chomskyst ajendatuna generatiivse värsiteooriaga. Tollal, 1970. aastate algupoolel, koos Suren Zoljaniga visandatud „kolme semiootilise süsteemi teooria” juurde naaseb autor koguni kolmeti (lk 76–80, 113–116, 122–124), viidates ka Juli Schreideri tekstikäsitusele (lk 109), keda matemaatikuna huvitas loomuliku keele masinmudeldus, mis tollal oli veel värske mood.⁵ Lühidalt seisneb teooria tekstikohtade ja nende täidete hulga vahekorras: on võimalik korrata üht ja

⁵ Ю. А. Шрейдер, *Логика знаковых систем (Элементы семиотики)*. Москва: Издательство „Знание”, 1974, lk 52–57.

sama elementi arvukatel kohtadel ($[a]+[a]$, $[a]+[a]+[a]$...) või siis mahutada lõpmata palju erisuguseid elemente ühele ja samale kohale ($[a+b+c+ \dots +n]$); kolmas võimalus jääb nende kahe äärmuse vahele. Esimene märgijada annaks aistilise ornamendi, teist võimalust mudeldab transfiniitne arv,⁶ kolmas kujutab endast „tavalist keelt” – nii et midagi avastuslikku säärases teoorias ei täheldu. Generatiivse värsiteooria moevool ei ole filoloogilist teadmust mitte kuidagi rikastanud ja mina jätaaksin ta Ockhami habemenoa alla.

Otseselt puudutab „Struktuur ja vabadus” taas küsimust, kas Juri Lotman tuleks lugeda kantiaaniks või hegeliaaniks. „Juri Lotman oli kantiaan,” kordab raamat (lk 129) autori deklaratsiooni aastast 1994 ja lisab: „Tartu strukturalismi antitarvinism ja antihegeliaanlus olid kaudselt sihitud marksismi vastu” (lk 143). Kuid Kant ei ole ainult *Ding an sich* kui küberneetilise „musta kasti” antitsipatsioon. Ja: palju ilmsemini mõtleb Juri Lotman dialektiliselt – kusjuures dialektika on mõtteviis, Kanti „asi iseeneses” aga pelk surnud mõiste. Hegelis nägi Juri Lotman enam kui Marxi hüpostaasi ning alustas oma esimest fundamentaalset raamatut „Loengud strukturaalpoetikast” (1964) veendumuses: „Tegelikult ei saa olla metodoloogilist ühisosa formalismil, mis tugines mehaanilise materialismi ja positivismi filosoofilisele alusele, olles tugevasti mõjustatud kantiaanlusestki, ja vaimukultuuri nähtuste sügavalt dialektilisel struktuursel käsitelul.”⁷ Igal juhul mõtleb Juri Lotman nii, nagu ise tahab,

⁶ L. P r i m ä g i, *Lõpmatu 14*. – Akadeemia 2002, nr 10, lk 2122–2129.

⁷ А. Д. Кошелев (toim), Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. Москва: „Гнозис”, 1994, lk 21; vrd М. Г а с п а р о в, *Лотман и марксизм. Доклад на Третьих Лотмановских чтениях (РГГУ, декабрь 1995 г.)*. – НЛО 1996, nr 19, lk 7–13. = http://sceptis.ru/library/id_727.html

mitte „kellegi” võtmes, vaid alati „millegi”, s.t lahendatava probleemi võtmes.

Veelgi riskantsemad on raamatus „näited ühiskondlik-poliitilisest sfäärist” (lk 159; arutelu Venemaa ja turumajanduse teemal⁸), sest nendes pal-

⁸ Üldiselt Stalinile omistatav tees klassivõitluse ägenemisest sotsialistliku ühiskonna ülesehituse käigus (lk 160) on pärit Leninilt, vt V. I. Lenin, Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952, lk 24–25.

jastuvad teadusvälised sümpaatiad, mis varjundavad semiootiku erialast erapooletust.

Midagi peab autoril jääma ütelda ka järgmistesse köidetesse. Nendest tahaks lugeda Tartu–Moskva semiootikakoolkonna ülipõnevate teaduslike avastuste kroonikat. Mis oleks kirjutatud kellele? – Eesti rahvale.

LINNAR PRIIMÄGI